

EBÛ SAÎD MUHAMMED HÂDİMÎ VE NAKŞBENDÎLİK RİSÂLESİ'NİN TAHLİLİ

*Ramażan MUSLU**

Summary

In this article, I will analyse an Arabic treatise by Abu Said Muhammed el-Khadimi (d. 1762-63) concerning the famous sufi order of Naqshbandiyya. This small treatise comprises of the followings sections: The principles of Naqshbandi order, correct belief in God, true repentance, allegiance to the sunna of the prophet, practicing religious rules in fullness, abstaining from committing illicit acts, purifying the soul from evils, avoiding from vices and having good morals. Through explaing these themes, I will try to lay down the views of el-Khadimi on sufism in general end Naqshbandi order in particular.

Osmanlı döneminde medrese ve tekkelerin, ilk Şeyhülislâm Mehmed b. Hamza el-Fenârî'den (ö.834/1430-31) itibâren hissedilir bir şekilde inkişâf etmeye ve genel olarak tasavvufî eğitimin tekkelerde, dînî ilimlerin ise medreselerde¹ verilmeye başlandığı bilinmektedir.² Ancak, dînî ve Tasavvufî ilimlerin

* SAÜ. İlahiyat Fakültesi Tasavvuf Anabilim Dalı , Araş. Gör., Dr.

¹ Osmanlı Medrese eğitiminde talebeler önce ulemâdan bir zâtın rahle-i tedrisine dâhil olurlar ve “*bâri*” denilen ulûm ve fûnûnu öğrenirlerdi. *Mukaddimât* denilen ilimleri tahsil eden bir talebe, yine hocasının delâletiyle bir başka müderrisin halkasına devam eder ve burada “*dâbil*” denilen ilimleri takip ederdi. Burayı da başarıyla tamamladıklarında, “*sabî*” denilen medreselere devam etme hakkı kazanırlardı. bk. *İlmiye Sâlnâmesi*, (1334) s. 644; Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, Ankara 1984, s. 11-31, 261.

² Tekkelerde, medreselerde okutulan programa benzer bazı dersler okutulmakta idi. Ayrıca talebelere tekkenin bağlı bulunduğu tarikatın âdâb ve usûlüne göre zikir ve vird telkin edilmekte, diğer Tasavvufî kaynaklarla birlikte Kur'an ve Hadis şerhleri de okutulmakta idi.

birlikte öğretildiği bâzı medrese ve tekkeler de olmuştur. Bu durum, müderrisin Tasavvufa yaklaşımı veya şeyhin ilmî alt yapısı ile yakından ilgilidir. Bu nedenle, hayatını müderrislikle geçirmiş bir çok ilim adamı, sonraları tasavvuf yolunu seçmiş; gerek medreselerde ve gerekse tekkelerde ilmî tedrisat ile irşad hizmetini birlikte yürütmüştür.³ Bu açıdan, XVIII. asırda yaşamış olan Ebû Saîd Muhammed Hâdimî (ö.1176/1762-63), önemli bir Osmanlı âlimidir.⁴ O, dinî ilimlerle tasavvufî eğitimin birlikte verildiği Konya-Hadim’de bulunan medresenin de müderrisi olarak, zâhirî ve bâtinî ilimleri şahsında toplamış ve buna göre talebe yetiştirmiştir. Onun zâhirî ilimler konusundaki ehliyeti herkes tarafından müsellemlenmiş olduğu için, bu yönü üzerinde durmayacağız. Biz, bu

Medreselerde olduğu gibi, tekkeler arasında da verilen eğitimin belli bir hiyerarşisi vardı. Medreseden mezun olanlar, müderrisliğin yanı sıra, devletin idârî organlarında memur olarak vazife alırlardı. Tekkelerden icâzet alanlar ise daha çok halkı irşâd vazifesini üstlenecek vâiz olurlar ya da tarikata bağlı derviş ve halifelerin yetişmeleri hususunda hizmet verirlerdi. bk. *İlmiye Salnâmesi*, (1334), s. 322-323; Harîrîzâde, *Tibyân*, I, 173^{ab}; Ken’an Rifâî, *Dârü’l-bilâfeti’l-‘ahyye*, İstanbul 1340, s. 183; Sâkıb Yıldız, *İsmâil Hakkı Bursevî*, (Basılmamış Doktora Tezi) s. 9; Cahid Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, s. 18; Mustafa Akdağ, *Türkiye’nin İktisâdî ve İctimât Târîhi*, II, 61; İrfan Gündüz, *Osmanlılarda Devlet/Tekke Münâsebetleri*, s. 72, 76.

³ Dâvûd-ı Kayserî (ö.751/1350), Şeyh Haydar b. Sa’dullah (974/1567), Aziz Mahmûd Hüdâyî (ö.1038/1628) ve Ahmed Zıyâüddîn Gümüşhânevî medrese kökenli şeyhlere; İsmâil Hakkı Bursevî de tekkede yetişen müelliflere misal olarak verilebilir. bk. *İlmiye Salnâmesi* (1334), s. 342-343; Mecdî, *Şakâik Tercümesi*, 77, 120, 125, 130-131, 158, 171-176; Câhid Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, s. 79-80, 97-98, 585; Gündüz, *age*, s. 77.

⁴ Hâdimî’nin muâsırları arasında, kendisi gibi tasavvufî ilimlerde ehliyet sahibi olan başka âlimler de bulunmaktadır. Birkaç misal vermek gerekirse, Halvetî meşâyihından Niyâzî-i Mısri’ye mensup ve “İshak Hocası” olarak tanınan Ahmed Efendi (ö.1120/1708) (Bursalı M. Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul 1333, I, 232-234); Nakşbendî şeyhlerinden Murad Buhârî’den tasavvuf terbiyesi alarak halifesi olmuş Bursalı âlim Karababazâde İbrahim Efendi (ö.1135/1722-23) (Vassâf, *Sefîne*, II, 56; Bursalı, *age*, I, 149); Edirne Mevlevihânesi şeyhi Neşâtî Dede’den (ö.1085/1674) tarikat terbiyesi almış ve sırasıyla müderrislik, kadılık ve müfettişlik vazifelerinde bulunmuş Kâmi Muhammed Efendi (ö.1136/1723-24) (Bursalı, *age*, II, 391-392; Fatîm Davud, *Hâtîmetü’l-‘aş’âr*, İstanbul 1271, s. 351-352); Halvetî Şeyhi İlyas Sakîzî’den sülûkünü tamamlamış ve Saray-ı Hümâyûn hocalığı yapmış Yûsufzâde Abdullah Hilmi Efendi (ö.1167/1753) (Bursalı, *age*, I, 471); Sultan Bâyezid ve Süleymaniye medreselerinde müderrislik ve Amasya’da müftülük vazifelerinde bulunmuş, Mevlevîliğe mensup Mustafa Âkîf Efendi (ö.1173/1760) (Akîfzâde, *Kitâbü’l-mecmû’ fi’l-meşhûdî ve’l-mesmû’*, s. 40-43); Tasavvufî terbiyesini Nakşbendî şeyhlerinden Tatar Ahmed Efendi’den almış, müderrislik ve kadılık vazifelerinde bulunmuş Hanîf İbrahim Efendi (ö.1189/1775) (Müstakimzâde, *Tuhfe*, s. 638; Cemil Akpınar, “Hanîf İbrahim Efendi”, *DİA*, XVI, 39-42) zikredilebilir.

makâlemizde, mensup olduğu Nakşbendîlik ile ilgili Arapça olarak kaleme aldığı “*er-Risâletü’n-Nakşbendîyye*” adlı eserinden hareketle, şerhlerinden de istifâde ederek, onun, adı geçen tarikatle ilgili düşüncelerine ve seyr u sülûk anlayışına ışık tutmaya çalışacağız. Ancak, önce bu önemli şahsiyet hakkında kısaca bilgi vermenin faydalı olacağını düşünüyoruz.

Ebû Saîd Muhammed el-Hâdimî

Tasavvufî kimliğinin yanı sıra daha çok “Fakîh” ve “Usûlcü” olarak bilinen Ebû Saîd Muhammed el-Hâdimî, Buhârâ asıllıdır. Dedelerinden âlim ve velî kabul edilen Hüsâmeddin Efendi, Buhârâ’dan Anadolu’ya gelerek Hâdim’e yerleşmiştir. Tam adı, Muhammed b. Muhammed b. Mustafa b. Osman olan Ebû Saîd Hâdimî, 1113/1701-02’de Konya’nın Hâdim kasabasında doğmuştur. “*Mevlânâ Ebû Saîd*” künyesi ve “*Hâdimî*”, “*Nakşbendî*” ve “*Konevî*” nisbeleriyle tanınan Ebû Saîd Muhammed Hâdimî, ilk tahsilini babası “*Fabru-r-Râm*” lakâbıyla tanınan Kara Mustafa Efendi’den almıştır. 1133/1720’de Konya Karatay Medresesi’ne kaydolmuş ve beş yıl burada tahsil gördükten sonra, hocası İbrahim Efendi’nin tavsiyesi üzerine dönemin meşhur âlimlerinden Kazâbâdî Ahmed Efendi’den ilim öğrenmek için 1138/1725’te İstanbul’a gitmiştir. Sekiz yıl eğitim görüp yirmi yedi yaşında yüksek tahsilini tamamlayan Muhammed Hâdimî, icâzetini aldıktan sonra Hâdim’e dönmüş ve babasının vefatıyla boşalan Hâdim Medresesi’nde ders vermeye başlamıştır.⁵ Ünü kısa zamanda dört bir tarafa yayılan Muhammed Hâdimî, Sultan III. Ahmed’in iltifatına da mazhar olmuştur. Sultan I. Mahmud tarafından Dârüssaâde Ağası Hacı Beşir Ağa vasıtasıyla İstanbul’a davet edilmiştir. Hâdimî, padişahın huzurunda İstanbul’un gözde âlimlerinin de hazır bulunduğu bir mecliste ders takrir etmiştir.⁶ Bu ders takririnden çok memnun kalan padişah, onun Ayasofya Camii’nde vaaz vermesini istemiştir. Bunun üzerine câmide Fâtîha sûresinin tefsirini yapmış ve herkesin takdirini kazanmıştır. İstanbul’da bir vazife teklif edildiyse de o, bunu kabul etmeyerek talebe yetiştirmek üzere tekrar

⁵ Hâdimî, *İcâzetnâme*, Süleymaniye Ktp, Reşid Efendi, nr. 1017, vr. 242b; Âkifzâde, *Kitâbü’l-mecmû’*, s. 84; Bursalı, *age*, I, 296; Mustafa Yayla, “Hâdimî, Ebû Saîd”, *DLA*, XV, 24.

⁶ Ebülulâ Mardin, *Huzur Dersleri*, İstanbul 1966, II, 771-776.

memleketine dönmüştür.⁷ Ebû Saîd, 1176/1762-63'de Hâdim'de vefât etmiş ve buradaki mezarlığa defnedilmiştir.⁸

Tabibzâde'nin *Silsilenâme*'de kaydettiğine göre Hâdimî'nin şeyhi, Kösec Ahmed Efendi (ö.1195/1780-81)'dir.⁹ Bursalı Mehmed Tâhir Bey'in belirttiğine göre o, ârif ve fazilet sâhibi bir zât olup, aslen Trabzonludur. 1195/1780-81'de Konya'da vefât etmiş ve Mevlânâ Türbesi'nin yanındaki kütüphane arkasına defnedilmiştir.¹⁰ Kösec Ahmed Efendi'nin eserlerinden bazıları şunlardır: *Şerbu Risâleti'n-Nakşebendiyye li'l-Hâdimî*,¹¹ *Silsile-i Hâcegân fî âdâb-ı ubûdiyyeti'l-ayân*,¹² *Aşeretü reşehât*,¹³ *et-Tuhfetü'l-behiyye fî't-tarîkati'l-Mevleviyye*,¹⁴ *Âdâbü'l-ubûdiyye fî süneni'l-Muhammediyye li sâliki't-tarîkati'l-Halvetiyye*¹⁵ ve *es-Sobbetü's-sâfiye*.¹⁶

Pek çok âlimin yetişmesine vesile olan Hâdimî, sadece ders vermekle kalmamış aynı zamanda halkın irşâdıyla da meşgul olmuş ve onların İslâm ahlâkını benimsemelerine vesile olmak için çalışmıştır.

Medrese geleneği içinde yetişen dönemin seçkin âlimlerinden biri olan Hâdimî, İslâm'ın özüne bağlı bir kişi olarak tanınmıştır. O, şeriatın temel ilkeleri ve sırât-ı müstakîm dâiresi dışında kalan birtakım görüşleri, tarikat olarak kabul etmemiştir. Bununla birlikte o, bâzı âlimlerin aksine, Muhyiddin İbn Arabî gibi mutasavvıfların zâhirî olarak anlaşılamayan sözlerinin ihtiyatla karşılanıp küfürlerine dâir fetvâ verilmemesinin daha uygun olacağı görüşündedir. İlmî kişiliğinin yanı sıra, sanata da mütemâyil olan Hâdimî'nin bir dîvan oluşturacak

⁷ Mustafa Yayla, aynı yer.

⁸ Çeşmîzâde Mustafa Reşid, *Tarih* (haz. Bekir Kütükoğlu), İstanbul 1993, s. 16-17.

⁹ Tabibzâde, *Silsilenâme*, s. 77.

¹⁰ Bursalı, *age*, I, 154-155.

¹¹ Kösec Ahmed Efendi, Hâdimî'nin bu risalesini, daha iyi anlaşılması için şerhettiğini söylemektedir. bk. SÜL. Ktp, Pertev Paşa, nr. 253 (1-51), Nesih, vr. 1^b.

¹² SÜL. Ktp, Reşid Efendi, nr. 352; Şâzelî Tekkesi, nr. 158.

¹³ Bursalı, aynı yer.

¹⁴ Eser, “Allah'a ulaşan yolların en yakını cezbe yoludur” cümleleriyle başlamaktadır. bk. *et-Tuhfetü'l-behiyye fî tarîkati'l-Mevleviyye*, SÜL. Ktp, Serez, nr. 1522, vr. 1-49, Nesih.

¹⁵ Bursalı, aynı yer.

¹⁶ Kösec Ahmed Efendi ile ilgili bilgi için ayrıca bk. Ramazan Muslu, *XVIII. Asırda Anadolu'da Tasavvuf*, (MÜSBE, Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2002, s. 183-184.

kadar şiir ve ilâhî yazdığı kaydedilmekle birlikte, bu şiirlerden ancak birkaç tanesi tespit edilebilmiştir.¹⁷

Yetiştirdiği talebeleri arasında oğlu Saîd, Abdullah, Emin ve Nûman'ın yanı sıra, ayaklı kütüphane olarak anılan Müftüzâde Muhammed Antâkî, İsmâil Gelenbevî, Gözübüyükzâde İbrahim Efendi, Mehmed b. Süleyman Kırkağacı, Hâfız Hasan Üskübî, Konyalı İsmâil Hakkı ve Hacı İsmâil Kayserî en çok tanınanlarıdır.¹⁸

Eserleri

Tefsir, Hadis, Akâid, Fıkıh ve Tasavvuf'a dâir çok sayıda eseri bulunan Hâdimî'ye yetmiş kadar eser atfedilmektedir.¹⁹ Bunların bir kısmı, huzurunda talebelerin yazdığı ders takrirlerinden ibaret olup, onlar tarafından çoğaltılmıştır. Hâdimî'nin Arapça olarak kaleme aldığı, bazıları bir veya birkaç sayfadan oluşan risalelerinin bir kısmı Konyalı Abdülbâsir Efendi tarafından bastırılmıştır.²⁰ *el-Edeb fi'z-zîker*,²¹ *Enfesü'l-vesâyâ*,²² *Fezâilü'l-ezkeâr*,²³ *Hidâyetü't-tâlibîn*,²⁴ *İcâzetrnâme*,²⁵

¹⁷ Mehmet Önder, *Büyük Âlim Hz. Hâdimî*, Ankara 1969, s. 13-14.

¹⁸ Ebû Saîd Muhammed Hâdimî için bk. Hâdimî, *Risâle fî ba'zî'l-evsâfi'l-hamûde*, Süleymaniye Ktp, Reşid Efendi, nr. 1017, vr. 121^a; *Osmanlı Müellifleri*, I, 296-298; *el-A'lâm*, VII, 68; Babanzâde, Bağdatlı İsmâil, *Esmâü'l-müellifîn*, II, 313; Serkîs, *Mu'cemü'l-matbûât*, s. 808-809; Brockelmann, *GAL Suppl.* II, 663; *Hedîyyetü'l-ârifîn*, II, 333; *Mu'cemü'l-müellifîn*, XI, 301; Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 238; Mehmet Önder, *Büyük Âlim Hz. Hâdimî*, Ankara 1969, s. 6 vd.; Salih Göktaş, *Ebû Saîd el-Hâdimî (ks) ve Hâdim*, Konya 1985, s. 22; Yavuz Fırat, *Ebû Saîd el-Hâdimî ve Risâletü tertîli'l-Kur'an*, (yüksek lisans tezi 1991) MÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü; Saffet Köse, "Ebû Saîd el-Hâdimî ve Namazda Huşu' Risâlesi", *Yeni Hizmet*, sy. 5, İstanbul 1996, s. 36; Zekerîya Güler, "Bir Osmanlı Âlimi Olan Hâdimî Üzerine Düşünceler", *İlim ve Sanat*, sy. 42, İstanbul 1996, s. 87-89; Mustafa Yayla, "Hâdimî, Ebû Saîd", *DİA*, XV, 24-26.

¹⁹ Eserlerinin listesi için bk. Hâdimî, *Risâle fî ba'zî'l-evsâfi'l-hamûde*, Süleymaniye Ktp, Reşid Efendi, nr. 1017, vr. 119^b vd., 131^b, 132^b, 133^a; a.mlf., *Risâle fî'l-münâzara ma'a'n-nefs*, Süleymaniye Ktp, Denizli, nr.389, vr. 103^b.

²⁰ Hâdimî, *Mecmûatü'r-resâil*, İstanbul 1302.

²¹ Süleymaniye Ktp, Reşid Efendi, nr. 570; Yazma Bağışlar, nr. 2689. Krş. Süleymaniye Ktp, A. Tekelioğlu, nr. 741.

²² Kur'an, Hadis ve selef-i sâlihînden derlediği vasiyetleri ve tavsiyeleri içerir. bk. Süleymaniye Ktp, Bağdatlı Vehbi, nr. 2149, vr. 1-20, Nesih; Kasıdecizâde, nr. 721.

²³ Süleymaniye Ktp, Lâleli, nr. 1367/1; H. Hüsnü Paşa, nr. 257; Laleli, nr. 1367; Kasıdecizâde, nr. 721. Krş. İ. Hakkı Konyalı Ktp, nr. 528.

Mecmûatü'r-resâil,²⁶ *Risâle fî fazîleti'z-zikir*,²⁷ *Risâle fî hakki'l-vücûdiyye*,²⁸ *Risâle fî mâhiyeti't-tarîka*,²⁹ *Risâle fî tarîkati'n-Nakşbendiyye*,³⁰ *Risâletü'l-huşû' fî's-salâti*,³¹ *Risâletü'l-murâkabe*,³² *Risâletü'l-ubûdiyye*,³³ *Risâle fî hakki'l-istiblâf*,³⁴ *Risâle fî hakki't-tesbîhi ve't-tahmûd*³⁵ ve *Şerhu'l-evrâdi'l-Bahâdiyye*,³⁶ Hâdimî'nin Tasavvufa dâir eserlerinden bâzılarıdır.³⁷ Hâdimî'nin adı geçen eserlerde, zikir, huşû', ubûdiyyet, murâkabe ve seyr u sülûk gibi tasavvufî kavramların yanı sıra, tarikatın mâhiyeti üzerinde de durduğu görülmektedir.

Hâdimî'nin Nakşbendîlik ile ilgili düşüncelerine geçmeden önce, bir husûsun açıklığa kavuşturulmasında fayda görüyoruz. Onun Tasavvufî görüş ve düşüncelerinin, diğer alanların yanı sıra, özellikle Tasavvuf sahasında kaleme

- 24 Hâdimî'nin, müridlerinin isteği üzerine Nakşbendî tarikatıyla ilgili olarak derlediği bu Farsça eser, önce Arapça'ya tercüme edilmiş, ardından Muhammed b. Veliyyüddin Hıfzî tarafından *Tereme-i Hidâyetü'l-tâlibîn* adıyla Türkçe'ye çevrilmiştir. Eser 1298'de İstanbul'da basılmıştır. Süleymaniye Ktp, H. Mahmud, nr. 2984, 3108, 3257.
- 25 Süleymaniye Ktp, Reşid Efendi, nr. 1017; İzmir Milli Ktp, nr. 1882; TYTK., Antalya-Elmalı, nr. 2545.
- 26 Süleymaniye Ktp, Tırnovalı, nr. 1843, 1-244; H. Mahmud, nr. 1677; MÜİF. Ktp, Arapgirli, nr. 572, (İstanbul 1302)
- 27 Köprülü Ktp, Mehmed Asım Bey, nr. 720.
- 28 Süleymaniye Ktp, Denizli, nr. 389. Krş. Süleymaniye Ktp, H. Mahmud, nr. 2983.
- 29 Süleymaniye Ktp, Es'ad Efendi, nr. 3543; Kasidecizâde, nr. 721.
- 30 Süleymaniye Ktp, H. Mahmud, nr. 1940. Ayrıca, "*Risâle fî sülûki'n-Nakşbendiyye*" adlı nüsha için bk. (Süleymaniye Ktp, H. Hüsnü Paşa, nr. 257, 738/1, vr. 1^a-40^b; Dâru'l-Mesnevî, nr. 161; İbrahim Efendi, nr. 411, 862. Krş. Süleymaniye Ktp, Serez, nr. 1529; Çelebi Abdullah, nr. 301; Kasidecizâde, nr. 721; H. Mahmud, nr. 1433, 3004; Şehid Ali Paşa, nr. 2787; Denizli, nr. 389/5, (80^a-81^a); "*Risâle fî't-tasavvuf*" adlı nüsha için bk. (Süleymaniye Ktp, İzmir, nr. 812; H. Hüsnü Paşa, nr. 70/18; Reşid Efendi, nr. 1017).
- 31 Süleymaniye Ktp, İzmir, nr. 1034. Krş. Süleymaniye Ktp, Kasidecizâde, nr. 721; Yazma Bağışlar, nr. 2688.
- 32 Kayseri-Reşid Efendi, nr. 2717/44.
- 33 Süleymaniye Ktp, İbrahim Efendi, nr. 862. Krş. Süleymaniye Ktp, İzmir, nr. 1034; İzmirli İ. Hakkı, nr. 3651.
- 34 Süleymaniye Ktp, H. Hüsnü Paşa, nr. 70; Kayseri Râşid Efendi Ktp, nr. 27536/8.
- 35 Süleymaniye Ktp, İzmirli İ. Hakkı, nr. 3651; MÜİF. Ktp, Arapgirli, nr. 572; Kayseri-Reşid Efendi Ktp, Reşid Efendi, nr. 27017/50.
- 36 Eser 1298'de İstanbul'da basılmıştır.
- 37 Ebû Saîd Muhammed Hâdimî ve eserleri için bk. *Tabakâtü'l-usûliyyîn*, III, 116; *Osmanlı Müellifleri*, I, 296-297; *el-A'lâm*, VII, 68; *Esmâü'l-müellifîn*, II, 313; *Mu'cemu'l-matbûât*, s. 808; *Mu'cemu'l-müellifîn*, XI, 301. Ayrıca bk. Âkifzâde, *Kitâbü'l-mecmû'*, s. 84-85.

almış olduğu eserlerin tamamının incelenmesiyle ortaya konulabileceği âşikârdır. Ancak, adı geçen risâlenin de, müellifin konuyla ilgili düşüncelerini büyük ölçüde ortaya koyması bakımından önemli olduğunu düşünüyoruz.

Nakşbendilik Risâlesi

XVIII. asırda Hâdimî'den önce, Mehmed Emin Tokâdî (1158/1745) tarafından *Risâle-i Nakşbendiyye*,³⁸ *Risâle fî hakıkı sülûki't-tarikati'n-Nakşbendiyye*³⁹ ve *Âdâb-ı Nakşbendî*⁴⁰ adlarında muhteva olarak birbirlerine yakın eserler yazıldığını biliyoruz.⁴¹ Hâdimî'den sonra da, Erzurumlu İbrahim Hakkı (ö.1186/1772) tarafından *Risâle-i Nakşbendiyye*⁴² ve *Sülûk-i Nakşbendî*,⁴³ Abdurrahmân b. Mustafa el-Hüseynî el-Aydarusî (ö.1192/1778) tarafından *Risâle fî sülûki tarikati'n-Nakşbendiyye*,⁴⁴ Turhal Şeyhi Mustafa Efendi (ö.1197/1782) tarafından *Risâle fî't-tarikati'n-Nakşbendiyye ve âdâbihâ*,⁴⁵ Abdullâh Salâhaddîn-i Uşşâkî (ö.1197/1783) tarafından *Risâle-i Nakşbendiyye*⁴⁶ ve Osman Nakşbendî (ö.1200/1785-86) tarafından da yine aynı adla⁴⁷ eserler kaleme alınmıştır. Her mutasavvıf veya âlimin Nakşbendîliğe bakışını yansıtan bu

38 Millet Ktp, Ali Emîrî Şer'iyye, nr. 786, 838, 1018.

39 Millet Ktp, Ali Emîrî Şer'iyye, nr. 832, 1018. krş. Atıf Efendi Ktp, Atıf Efendi, nr. 192.

40 Millet Ktp, Ali Emîrî, nr. 786. Vassâf, *Sefîne*, II, 41.

41 Tokâdî'nin konu ile ilgili eserlerine baktığımızda zikrin çeşitleri ve uygulanışı gibi benzer konuların ele alındığını görüyoruz. Ancak, onun belki de orijinal sayılabilecek bir nitelikte tespit ettiği Nakşbendilik şartlarına tesâdük edemedik. bk. Tokâdî, *Risâle fî tarikati'n-Nakşbendiyye*, Süleymaniye Ktp, Esad Efendi, nr. 1478/9, vr. 216^b -227^b; Dârulmesnevî nr. 169/2, vr. 27^b-35^a. Diğer nüshaları için bk. Süleymaniye Ktp, Hacı Mahmud Efendi, nr. 2748/5, 3004/2, 3238/1; Esad Efendi, nr. 3770/16, 3430/46; Dügümlü Baba, 333/6. "*Risâle fî sülûki tarikati'n-Nakşbendiyye ve telkîni't-terhîdî ve keyfiyyeti'z-zîkri'l-kalbî fihâ*" adlı eseri için ayrıca bk. Süleymaniye Ktp, Serez, nr. 1515/2.

42 Süleymaniye Ktp, H.Mahmud, nr. 2748; Pertev Paşa, nr. 620; İÜ. Ktp, TY, nr. 3959.

43 Vassâf, *Sefîne*, II, 149.

44 Süleymaniye Ktp, Kasidecizâde, nr. 721. Aydarûsî, bu eserinde İsm-i zât, nefiy ve isbât zikirleri ile murâkabe konuları üzerinde durmakta ve yapıları ile ilgili bilgiler vermektedir. bk. *age*, vr. 191^a, 192^b, 193^b.

45 Süleymaniye Ktp, Yahya Tevfik, nr. 190.

46 Bursalı, *age*, I, 106.

47 Bursalı, *age*, I, 129.

eserler, aynı zamanda tarikatın yaygınlığını ve şöhretini de göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Hâdimî'nin "*er-Risâletü'n-Nakşbendiyye*"⁴⁸ adlı eseri, "*Risâle fî sülûki'n-Nakşbendiyye*";⁴⁹ "*Risâle fî't-tarîkati'n-Nakşbendiyye*"⁵⁰ ve "*Risâle (fî) şerâitü tarîkati'n-Nakşbendiyye*"⁵¹ adları ile de anılmaktadır. Genelde hüsn-i kabûl görmesine ve kendisinden sonrakilere örnek teşkil etmesine karşın; bâzı ulema tarafından da tenkid edildiği görülmektedir. Bu eseri tenkid ederek reddiye yazanlara Müzlif Efendi misal olarak verilebilir. Ancak, onun kaleme aldığı bu reddiyeye cevap niteliğindeki ikinci bir reddiye de, Hâdimî'nin talebesi Karamanlı Hacı Mahmûd Efendi (ö.1213/1798) tarafından kaleme alınmış ve Müzlif Efendi'nin haksızlığı ortaya konulmaya çalışılmıştır.⁵²

Hâdimî'nin adı geçen eserine, başta oğlu Abdullah'ın yaptığı *Şerhu Risâleti'l-Hâdimî fî sülûki'n-Nakşîyye*⁵³ olmak üzere bâzı şerhler yapılmıştır. Bunlara, yukarıda adı geçen Nakşbendî şeyhlerinden Kösec Ahmed Efendi (ö.1195/1780-81) tarafından yapılan *Şerhu Risâleti'n-Nakşbendiyye li'l-Hâdimî*⁵⁴ ile Dervîşzâde Mehmed Zeynelâbidîn Karamânî tarafından yapılanlar misal olarak verilebilir. Dervîşzâde'nin yaptığı Arapça şerh,⁵⁵ daha sonra oğlu Mehmed Münib tarafından bâzı açıklamalarla "*Tuhfetü'l-mülûk fî irşâdi eblî's-sülûk*" adıyla Türkçe'ye çevrilmiş⁵⁶ ve 1268/1851'de İstanbul'da basılmıştır.⁵⁷

48 Süleymaniye Ktp, Es'ad Efendi, nr. 3543/6.

49 Süleymaniye Ktp, Denizli, nr. 389/5.

50 Süleymaniye Ktp, H. Mahmud, nr. 1940.

51 Süleymaniye Ktp, Yazma Bağışlar, nr. 2950/2.

52 Âkifzâde, *age*, s. 371-372.

53 Selim Ağa Ktp, Hüdâyî, nr. 365.

54 Kösec Ahmed Efendi, Hadimî'nin bu risalesini daha iyi anlaşılması için şerhettiğini söylemektedir. bk. *Şerhu risâleti'n-Nakşbendiyye li'l-Hâdimî*, Süleymaniye Ktp, Pertev Paşa, nr. 253 (1-51), Nesih, vr. 1^b.

55 Dervîşzâde Mehmed Zeynelâbidîn, *Şerhu Risâleti'n-Nakşbendiyye*, Müstensihî: İsmâil Rüşdi, Süleymaniye Ktp, H. Hüsnü Paşa, nr. 738. (Nüshanın fotokopisinden istifade edilmiştir.)

56 Münib, *Tuhfetü'l-mülûk fî irşâdi eblî's-sülûk*, İstanbul 1268, s. 264.

57 Diğer nüshaları için bk. Süleymaniye Ktp, Es'ad Efendi, nr. 3543/6; İÜ. Ktp, AY, nr. 5548; MÜİF. Ktp, Öğüt, nr. 867; Millet Ktp, Ali Emîrî Şer'iyye, nr. 991.

Eserin Muhtevâsı

Hâdimî Nakşbendîlik üzerine kaleme aldığı bu eserine, besmele, hamdele ve salveleden sonra, Nakşbendîliğin şartları ile başlar. Bir diğer ifâdeyle, Nakşbendîliğe mensup bir müridin sahip bulunması gereken bâzı hususları açıklar. Ona göre, Nakşbendîliğin şartları dokuzdur.⁵⁸

1) *Sabih İtikâd*:⁵⁹ Bu, Nakşbendîliğin birinci şartıdır. Kısaca ehli sünnet âlimlerinin yazdığı akâid kitaplarında öngörüldüğü şekilde inanmayı ve dolayısıyla Müşebbihe, Mu'attıla, Cebriyye, Kaderiyye, Vücûdiyye, Tenâsühiyye, Râfizîyye ve Hâricîyye gibi bâtıl olarak tavsif edilen inançlardan uzak kalmayı ifâde etmektedir.⁶⁰

2) *Sâdık Tevbe*:⁶¹ Nakşbendîliğe intisap etmek isteyen müride şart olan ikinci husus, günahlara bir daha dönmek üzere sıdk ile tevbe etmesidir. Tevbenin sahih ve sâdık olabilmesi için üç şartı vardır: Bu üç şartın yerine getirildiği tevbe, makbul tevbedir. Bunlardan ilki, günahla ve boşa geçen vakte tam olarak pişmanlık duymaktır. İkincisi, yüzünü derhal ma'siyetten salâha ve felâha çevirmek ve bu konuda azimli olmaktır. Üçüncüsü ise içerisinde bulunduğu “*vakit*” de dâhil olmak üzere gelecekte bir daha günah işlemeyeceğine ve eski durumuna düşmeyeceğine dair kesin olarak niyet etmektir.⁶²

Tevbe ve inâbe sahiplerinin yapması gereken bâzı şeyler vardır: Bunlardan ilki, üzerinde hakkı bulunanlar ile helalleşmektir. İkincisi, mezâlîmi reddetmektir. Bu ise sahip olduğu tüm haksız kazançları “*ayn*” veya “*nakd*” olarak, ne şekilde elde edildiyse, eksiksiz iâde etmekle mümkündür. Üçüncüsü, hasımları ile râzılaşmaktır.⁶³ Bu konuda Hz. Peygamber’in “*Müslüman, müslümanın kardeşidir. Müslüman, kardeşine zulmetmez, hakâret etmez. Müslümanın*

⁵⁸ Mehmed Emin Tokâdî'nin ve Aydarûsî'nin konu ile ilgili eserlerini incelediğimizi ve bu tür bir tasnife rastlamadığımızı burada ifâde etmek isteriz.

⁵⁹ Hâdimî, *er-Risâletü'n-Nakşbendîyye*, Süleymaniye Ktp, Es'ad Efendi, nr. 3543/6, vr. 48^b; Yazma Bağışlar, nr. 2950, vr. 71^b; Dervişzâde, *Şerhu Risâletü'n-Nakşbendîyye*, vr. 3^b.

⁶⁰ Münib, *age*, s. 16.

⁶¹ Hâdimî, *age*, vr. 48^b; Yazma Bağışlar, nr. 2950, vr. 71^b; Dervişzâde, *age*, vr. 4^a.

⁶² Münib, *age*, s. 19; Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1991, s. 486.

⁶³ Münib, *age*, s. 20-21.

*kanı, malı ve ırzı baksız yere diğer müslümanlara baramdır*⁶⁴ ve “*Kâmil Müslüman, elinden ve dilinden diğer müslümanların sâlim olduğu, zarar görmediği kimsedir*”⁶⁵ hadislerini delil olarak zikretmektedir.

3) *Sünnete Tam Bağlılık*.⁶⁶ Nakşbendîliğin üçüncü şartı, her hâl ü kârda sünnet-i seniyyeye tam bağlılıktır. Hz. Peygamber’in “*Kim, ümmetimin fesada uğradığı bir zamanda, bir sünnetimi ihyâ ederse, onun için yüz şehid sevabı vardır*”⁶⁷ hadisi sünnete bağlılığın önemini vurgulamaktadır.⁶⁸

4) *Azîmetle Amel*.⁶⁹ Nakşbendîliğin dördüncü şartı, azîmet-i şeriatle amel etmektir. Hak yolunun yolcusu olana lâzım olan her amelin azîmetini tercih etmek ve bunu kendisine “*vâcib*” kılmaktır. Zarûret halleri dışında azîmeti terketmemektir. Farzlar ve nâfileler husûsundan ruhsatla amel etmeyi kendisine “*yasak*” kılmak ve zarûret olmadıkça ona yaklaşmamaktır.⁷⁰ Sâlik, ibâdet, muâmelât ve âdetlerde, dört mezhebe göre ehl-i sünnet âlimlerinin ittifâk ve ittihâd ettikleri hususları yapar.⁷¹

5) *Münker ve Bid’atlerden Uzak Durmak*.⁷² Nakşbendîliğin beşinci şartı, münker ve bid’atlerden kaçınmaya ihtimam göstermektir. Haram, mekruh ve şüphelilerden uzak kalmaktır.⁷³

6) *Nefsîn hevâ ve hevesine uymaktan ve mezmûm sıfatlardan uzaklaşmaya gayret etmek*, Nakşbendîliğin altıncı şartıdır.⁷⁴

64 Tirmizi, Birr 18; İbn Mâce, Fiten 2; Ahmed b. Hanbel, Müsned, II, 277, 360; III, 491.

65 Buhârî, İmân 4-5; Rikâk 26; Müslim, İmân 64-65; Ebû Dâvûd, Cihâd 2; Tirmizî, Kıyâmet 52; İmân 12; Nesâî, İmân 8.

66 Hâdimî, *age*, vr. 48^b; Yazma Bağışlar, nr. 2950, vr. 71^b; Dervîşzâde, *age*, vr. 4^b.

67 Tirmizî, İlim 16; İbn Mâce, Mukaddime 15.

68 Münib, *age*, s. 22-23.

69 Hâdimî, *age*, Süleymaniye Ktp, Es’ad Efendi, nr. 3543/6, vr. 48^b; Yazma Bağışlar, nr. 2950, vr. 71^b; Dervîşzâde, *age*, vr. 4^b.

70 Münib, *age*, s. 26.

71 Hâdimî, *age*, Süleymaniye Ktp, Es’ad Efendi, nr. 3543/6, vr. 48^b; Yazma Bağışlar, nr. 2950, vr. 71^b; Münib, *age*, s. 31-32.

72 Hâdimî, *age*, Süleymaniye Ktp, Es’ad Efendi, nr. 3543/6, vr. 48^b; Yazma Bağışlar, nr. 2950, vr. 71^b; Dervîşzâde, *age*, vr. 5^a.

73 Münib, *age*, s. 24.

74 Hâdimî, *age*, Süleymaniye Ktp, Es’ad Efendi, nr. 3543/6, vr. 48^b; Yazma Bağışlar, nr. 2950, vr. 72^a; Dervîşzâde, *age*, vr. 5^a; Münib, *age*, s. 25.

7) *Mezmûm Sıfatlardan Sakınmak*:⁷⁵ Nakşbendiliğin yedinci şartı, necâset-i ma'nevî olarak kabul edilen mezmûm sıfatlardan sakınmaktır. Bunlar, bozuk akîde, günah işleme, tevbeyi terk etme, farz, vâcip ve sünnetleri gafletle, ucb, kibir, hased, düşmanlık ve riyâset sevgisiyle yerine getirme; yaptığı amelde süm'a, kendini beğenme, yağcılık yapma, cimrilik, hırs, tama', haramlara meyil ve muhabbet gibi kötü sıfatlardır. Bunlara sahip bulunan sâlikin hak yolunda ilerlemesi mümkün değildir.⁷⁶

8) *Nefsi Tezkiye*:⁷⁷ Nakşbendiliğin sekizinci şartı, tezkiye-i nefstir. Yukarıda sayılan ve sayılmayan diğer mezmum sıfatlardan kurtulmaktır.

9) *Güzel Ahlâk*:⁷⁸ Nakşbendiliğin dokuzuncu şartı, kötü sıfatlardan kurtulduktan sonra, güzel ahlâk ile ahlâklanmaktır. Hılm, tevâzu', yumuşaklık, tebessüm etmek; sözü sohbeti tatlı olmak, özellikle kendisine zulmetmiş olan için afvedici ve ihsan sâhibi olmak, öfkeyi yenmek, özellikle alâkayı kesenler için sıla-i rahimde bulunmak, zayıflara karşı merhametli olmak, büyüklere saygı göstermek, özellikle sâlih ihvâna karşı hizmet etmek gibi hasletler güzel ahlâkın örnekleridir.⁷⁹

Nakşbendiliğin Mâhiyeti

Hâdimî, Nakşbendiliğin dokuz şartını saydıktan sonra, tarikatın mâhiyeti üzerinde durmaktadır.⁸⁰ Ona göre, Nakşbendiliğin mâhiyeti, namaz, oruç, hac ve zekât gibi en şerefli ibâdetlerle ubûdiyeti devâm ettirmektir. En genel anlamda zikrullahâ devam etmektir. Ona göre, Hz. Peygamber'in "*İslam beş şey üzerine bina edilmiştir: Kelime-i şebâdet getirmek, namaz kılmak, zekât vermek, hacetmek*

⁷⁵ Hâdimî, *age*, Süleymaniye Ktp, Es'ad Efendi, nr. 3543/6, vr. 48b; Yazma Bağışlar, nr. 2950, vr. 72^a; Dervişzâde, *age*, vr. 6^a.

⁷⁶ Münib, *age*, s. 32-33.

⁷⁷ Hâdimî, *age*, Süleymaniye Ktp, Es'ad Efendi, nr. 3543/6, vr. 48b; Yazma Bağışlar, nr. 2950, vr. 72^a; Dervişzâde, *age*, vr. 6^{ab}.

⁷⁸ Hâdimî, *age*, Süleymaniye Ktp, Es'ad Efendi, nr. 3543/6, vr. 48b; Dervişzâde, *age*, vr. 6^b.

⁷⁹ Hâdimî, *age*, Süleymaniye Ktp, Es'ad Efendi, nr. 3543/6, vr. 48b; Yazma Bağışlar, nr. 2950, vr. 72^a; Münib, *age*, s. 34-35.

⁸⁰ Hâdimî, *age*, Süleymaniye Ktp, Es'ad Efendi, nr. 3543/6, vr. 48b; Yazma Bağışlar, nr. 2950, vr. 72^a; Dervişzâde, *age*, vr. 7^a.

ve Ramazan orucu tutmak”⁸¹ hadisi ile “Hangi amel daha fazîletlidir? sorusuna Hz. Peygamber’in “Lisânın zikirullah ile ıslak iken rûbunu teslim etmendir”⁸² şeklindeki cevabı, en şerefli ibâdetin ne olduğunu açıkça göstermektedir. Bu nedenle, mutasavvıflar, en faziletli amelin “zikrullah” olduğu konusunda ittifak etmişlerdir.⁸³ Zikirullah konusunda “kelime-i tevâhid”in önemi ve fazileti, hadislerle desteklenmiştir. Zikirullahın şerefi ise zikredilenin (Allah’ın) en şerefli olmasındandır.

Ubûdiyetin gerçekleşmesi için sâlikin dikkat etmesi gereken bâzı hususlar vardır. Her türlü yardımı yalnız Allah’tan istemelidir. Allah’ın zikrinden yüz çevirenlerden o da yüz çevirmeli ve nefsanî davranışlardan ve dünya ehlinen uzak durmalıdır. Nefs-i emmârenin emrettiği şeylerden kaçmalı ve şeytanın verdiği vesveselerden uzaklaşmalıdır.⁸⁴ Bir diğer husûs, sâlikin rağbet ve muhabbetini Allah’a hasretmesidir. Diğer bir ifâdeyle, sâlik kendisini Allah’ın zikrine hasredip, her zaman ve mekanda Allah’ı tefekkürle halktan uzaklaşmasıdır. O’nun rızâsını tahsilden başka hiçbir şeyi hatır ve hayâline getirmez, dâima istikâmet ve istidâmet üzere olur. *İstikâmet*, dünya ve âhîret nimetlerine iltifat etmeksizin sünnet-i seniyyeye tâbî olmak; tevbe, inâbe ve tâatle Hak yoluna seyr u sülûkte sebat etmek demektir. *İstidâmet* ise son nefese kadar ubûdiyyete devam için sebat etmek demektir. Başka bir ifâde ile, ömrün hiçbir bölümünü “mâ-lâya’ni” boş şeylerle geçirmemek demektir. Bunun dayanağı Kur’an’ın şu âyetleridir: “Ve sana yakîn (ölüm) gelinceye kadar Rabbine ibâdet et”⁸⁵; “Onlar, ne ticâret ne de alış-verişin kendilerini Allah’ı anmaktan, namaz kılmaktan ve zekat vermekten alıkoymadığı insanlardır.”⁸⁶.⁸⁷

81 Buhârî, İmân 1-2; Müslim, İmân 19-22; Tirmizî, İmân 3; Nesâî, İmân 13.

82 Benzer hadisler için bk. Tirmizî, Deavât 6.

83 Hâdimî, *age*, Süleymaniye Ktp, Es’ad Efendi, nr. 3543/6, vr. 48b; Yazma Bağışlar, nr. 2950, vr. 72^a; Münib, *age*, s. 38.

84 Hâdimî, *age*, Süleymaniye Ktp, Es’ad Efendi, nr. 3543/6, vr. 48b; Yazma Bağışlar, nr. 2950, vr. 72^a; Münib, *age*, s. 40-41.

85 el-Hıcr 15/99. Meâller için bk. *Kur’an-ı Kerim ve Açıklamalı Meâlî*, (MÜİF, Heyet), Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 1993.

86 en-Nûr 24/37.

87 Hâdimî, *age*, Süleymaniye Ktp, Es’ad Efendi, nr. 3543/6, vr. 48b; Yazma Bağışlar, nr. 2950, vr. 72^a; Münib, *age*, s. 44-45.

Letâif

Hâdimî, kalble ilgili olarak “*Ademoğlunda bir et parçası vardır. O sağlam olduğu zaman bütün cesed sağlam; bozulduğu zaman da bütün cesed bozuk olur. İşte o et parçası, kalptir.*”⁸⁸ hadisini zikrettikten sonra, “*kalp*” kavramı üzerinde durur. Buna göre kalp, feyz ve hayat menbaı olan ve yedi tabakadan oluşan bir latîfedir. Bu tabakaların birincisi, İslâm ve vesvesenin mahalli olan *Sadr*’dır. İkincisi, iman mahalli olan *Kalp*’tir. Üçüncüsü, yüreğin kabı ve mahlûkâtın muhabbet mahalli olan *Şeğâf*’tır. Dördüncüsü, Hakk’ı görme mahalli olan *Fuâd*’dır. Beşincisi, Hakk’ı muhabbet mahalli olan *Hâbbetü’l-kalb*’tir. Altıncısı, dinî ilimlerin mahalli olan *Süveydâ*’dır. Yedincisi, ilâhî sıfatların tecellî ettiği mahal olan *Mebcetü’l-kalp*’tir.⁸⁹

Kalpten sonraki letâif sırasıyla, *Rûh*, *Sır*, *Hafî*, *Ahfâ* ve *Nefs-i nâtıka*’dır. Herbirinin insan vücûdunda taalluk ettiği bir yer vardır. Kalb’in yeri, sol memenin altında yer alan çam kozalağı şeklindeki kalb-i hakîkidir. Rûh’un yeri, sağ memenin altında; Sırr’ın yeri, kalb-i hakîkinin üstünde insan göğsünün sol tarafında; Hafî’nin yeri, Rûh’un üstünde insan göğsünün sağ tarafında; Ahfâ’nın yeri, Sır ile Hafî’nin mahalleri ortasında, insan göğsünün merkezinde ve Nefs-i nâtıka’nın yeri ise insanın başında bulunan dimağdır. Sâlik, tertip üzere bu letâif ile *İsm-i Celâl*’i tezekkür ederek nefsinin tezkiye eder.⁹⁰

İntisâb ve Zikir

Nakşbendilikte zikir telkini ve intisâb şu şekilde gerçekleştirilir: Kâmil bir mürşide intisap etmeye karar veren tâlib, şeyhin huzuruna varır ve niyetini açıklar. Hem şeyh ve hem de tâlib istihâre yaparlar. Her iki istihâre de müsbet olarak birbirine muvâfakat ederse, şeyh tâlibin gusül abdesti almasını ister. Mürid, şeyhinin irâdesiyle gusül abdestini aldıktan sonra, iki rek’at namaz kılar ve fukarâ-yı sâbirîne bir miktar tasaddukta bulunur. Sonra şeyhin huzuruna gelir ve diz dize otururlar. Şeyh, bayramlaşmada olduğu gibi sağ eliyle müridin elini tutarak musâfaha eder ve tevbe etmesini söyler. Şeyh, üzerinde hakkı

⁸⁸ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, IV, 270.

⁸⁹ Münib, *age*, s. 138.

⁹⁰ Münib, *age*, s. 138-139.

bulunanlara haklarını geri vermesi, hasımlarla râzılaşması, başkalarına ait yanında bulunan şeyleri iâde etmesi vb. konularda müriden söz ve güvence aldıktan ve ardından sünnet-i seniyyeye her yönden uyacağına, azîmet-i şeriatle amel edeceğine, ruhsatlardan kaçınacağına, bütün bid'atlerden, münkerâtтан ve çirkin fiillerden, mezmûm sıfatlardan yüz çevireceğine dâir söz aldıktan sonra, üç defa istiğfâr etmesini ister. Ardından şeyh, “*Mubakkak ki sana biat edenler ancak Allah'a biat etmektedirler. Allah'ın eli onların ellerinin üzerindedir...*”⁹¹ âyetini teberrüken okur. Sonra, şeyh ve mürid ellerini dizlerine koyarak gözlerini yumarlar. Şeyh, müridin kalbine ta'lim ve telkin niyetiyle ve uyanık bir kalple üç defa “*Allab*” ism-i şerifi veya “*lâ ilâhe illallâh*” kelime-i tevhidi zikreder. Mürid de aynı şekilde tekrar eder. Her ikisi de ellerini duâya kaldırır. Şeyh müridin füyûzât-ı kudsiyyeye nâil olması için duâ eder ve ellerini yüzlerine sürerler. Sonra şeyh “*Müjdeleyiniz, nefret ettirmeyiniz*”⁹² hadisindeki prensibe göre, müride bir takım tavsiye ve nasihatlerde bulunur. Son olarak mürid, şeyhinin dizini öper ve huzûrundan ayrılır.⁹³

Nakşbendilikte sâliki terbiye için iki yol vardır: Bunlardan ilki, ism-i zât “*Allab*” lafzı ile zikir ve murâkabe yapmaktır. İkincisi ise nefy ü isbât yani “*lâ ilâhe illallâh*” ile yapılan zikirdir. Hâdimî bu noktada “*Ey iman edenler! Allah'dan korkun! O'na yaklaşılmaya vesile (yol) arayın...*”⁹⁴ âyetini zikrettikten sonra, vesîle ile ilgili olarak “*..Eğer bilmiyorsanız, bilenlere (zikir ehline) sorunuz*”⁹⁵ âyetini hatırlatmakta ve zikir konusunda bir mürşide ve sâlih bir arkadaşa mutlaka ihtiyaç duyulduğuna işâret etmektedir.⁹⁶

İsm-i zât (Allah lafzı) ile yapılan zikir, cezbe ve muhabbet ehli ile aşk ve marifet ashâbı için nefy ü isbât ile yapılan zikirden daha kolay ve maksûda daha

⁹¹ el-Fetih, 48/10.

⁹² Buhârî, Cihâd 164; İlim 11; Müslim, Cihâd 5; Ebû Dâvûd, Edeb 17; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 239, 283, 365; IV, 399, 416-417.

⁹³ Münib, *age*, s. 62-63.

⁹⁴ el-Mâide, 5/35.

⁹⁵ en-Nahl, 16/43; el-Enbiyâ, 21/7.

⁹⁶ Hâdimî, *age*, Süleymaniye Ktp, Es'ad Efendi, nr. 3543/6, vr. 49^a; Yazma Bağışlar, nr. 2950, vr. 72^b; Dervişzâde, *age*, vr. 10^a; Münib, *age*, s. 60.

çabuk ulaştırıcıdır.⁹⁷ Çünkü, cezbe ehlinin kalpleri beşerî alâka ve dünyevî haller ile mukayyed değildir. İsm-i zâtı zikrederken kendilerine herhangi bir futûr gelmediği gibi, futûr doğuracak düşüncelerden de uzaktırlar. Bu yüzden az zamanda ve kolayca vuslata ererler.

Cezbe ehli olmayan sâliklere gelince, onların “*lâ ilâbe illallâh*” nefy ü isbât yolu ile zikir etmeleri daha uygundur.⁹⁸ Çünkü, onların kalpleri dünyevî alâkalar ile mukayyed bulunacağından, bu alâkalardan kurtulmaları için nefy ü isbâta muhtaçtırlar. Zikir ve murâkabe esnâsında sâlik, istihlâk ve fenâ duygusunu yerleştiren “*lâ ilâbe*” kelimesinin feyz kaynağı olan mânâlarını mutâlaa ettikçe, mukayyed bulunduğu beşerî engellerden kurtulur ve “*illallâh*” kelimesinin mânâsını tahayyül ve mutâlaa ederek de, Allah’dan başka her şeyin fânî olduğu düşüncesini meleke haline getirir. Böylece kalbindeki beşerî alâkaları ortadan kaldırır ve kurbîyyet menzillerine yükselerek fenâyâ erer. Özet olarak ifâde etmek gerekirse ism-i zât, mâsivâdan mücerred olanların; kelime-i tevhid ise mâsivâ ile mukayyed bulunanların zikridir.⁹⁹

Sâlik, “*Allah*” zikrini yaparken dilini üst damağına yapıştırır. Ağzını kapayarak alt çene ile üst çeneyi birleştirir ve böylece dişler ve dudaklar birbirine yapışır. Nefesi de kendi haline bırakır. Sol memenin altında bulunan kalpte, lafzatullahın yani ism-i şerifin müsemması olan zâtı, ehl-i sünnet akâidinde bahsedildiği üzere keyfiyetsiz ve misalsiz olarak hayâlinde muhâfaza ederek istiğrak halinde tefekkür ve tahayyül eder. Bu durum, zamanla meleke haline gelerek taşa kazınmış nakış gibi sâlikin kalbine yerleşir ve zikrin dışındaki şeyler girmeye imkan bulamaz. İhtiyaç halinde konuşmuş olsa dahi bu durum, içinde bulunduğu hâle mâni olmaz, zikrin tahayyülünden uzaklaşmaz. Bu nedenle zâhiri halk ile, bâtını ise Hak ile huzur ve mutâlaada olur. Bu durumda, “*celvette halvet*” veya “*halk içinde uzlet*” dedikleri şey gerçekleşmiş olur. Yani, sâlikin zâhiri halk ile ihtilât ve mükâlemeye olduğu halde, halktan Hakk’a doğru bir yönelişi vardır.¹⁰⁰ Bir sonraki safhada Allah’ın zâtından başka bir şey

⁹⁷ Hâdimî, *age*, Süleymaniye Ktp, Es’ad Efendi, nr. 3543/6, vr. 49^a; Yazma Bağışlar, nr. 2950, vr. 72^b; Dervîşzâde, *age*, vr. 9^a.

⁹⁸ Dervîşzâde, *age*, vr. 11^a.

⁹⁹ Münib, *age*, s. 63-64.

¹⁰⁰ *ae*, s. 70.

kalmaz, mâsivâ yok olur ve yalnız Allah bâkî kalır. Bu durumda sâlik, “O’nun zâtından başka her şey yok olucudur.”¹⁰¹ âyetinin delâleti olarak fânî olur ve “Ölmeden önce ölünüz” sırrına mazhar olur.¹⁰²

Nefy ü isbât zikrinin yapılışı, lafzatullah ile yapılan zikirde olduğu gibi, dil üst damağa yapıştırılarak ve dişler üst üste gelecek şekilde ağız kapanarak yapılır. Sâlik, *Lafzatullah* ile yapılan zikirde nefesi kendi haline bırakırken, nefy ü isbat zikirinde ise nefesi içine çeker ve o şekilde tutarak yapar. Tahayyülî olarak kelime-i tevhîdin “*lâ*”sını göbek altından alır ve dimâğda son buluncaya kadar çekerek uzatır. Sonra, “*ilâhe*” lafzının “*hemze*”sini dimağdan alır ve sağ omuzda son buluncaya kadar iner. Bundan sonra, “*illallâb*”ın “*hemze*”sini tahayyül eder ve sağ omuzdan alarak sadır boşluğunun ortasındaki kürsüye kadar inerek sağ memenin altından kalbe ulaşuncaya kadar uzatır ve “*illallâb*”ın lafzatullahını tahayyül ederek ve hapsedilen nefesin de kuvvetiyle şiddetle ve harâretini bütün beden hissedecek şekilde kalbin ortasında bulunan kara noktaya vurur. Bu şekilde yapılan bir zikir, diğer letâifler tarafından da hissedilir ve onları da ihâta eder. Böylece, insan bedeninde bulunan fâsid eczâlar lafza-i Celâlin harâretiyle tamamen yanarken; bedenın sâlih eczâları da yine lafza-i Celâlin nûruyla parlamış olur. Bu zikri yaparken sâlik, kelime-i tevhîdin bilinen üç manasını mülâhaza eder. Bunlar, mübtedîler için “*lâ ma’bûde illallâb*”; mütevasıtlar için “*lâ maksûde illallâb*” ve müntehîler için de “*lâ mevcûde illallâb*” mânâlarıdır.¹⁰³ Sâlik ayrıca kelime-i tevhîdin “*nefy*” kısmını tezekkür ederken mahsûs ve ma’kûl olan bütün muhdesâtı nefy-i küllî ile nefyeder ve “O’nun zâtından başka her şey yok olucudur.”¹⁰⁴ âyetini düşünür. Kelime-i tevhîdin “*isbât*” kısmında ise sâlik, Allah’ın vücûd-i aliyyesini isbât edip kalben nazar-ı bekâ ile nazar ve mutâlaa eder. Kelime-i tevhîd zikrini tek sayıyla bitirirken en son “*Muhammediin rasûlüllâb*” kısmını tahayyül ederek sol memenin altındaki kalpten alır ve sağ tarafa ulaşacak şekilde fikir ve mutâlaa eder. Sâlik bu kısımda Hz. Peygamber’e tam bağlılık ve muhabbet murad eder. Eğer kelime-i tevhid zikriyle meşgul olan

¹⁰¹ el-Kasas, 28/88.

¹⁰² Münib, *age*, s. 72.

¹⁰³ Hâdimî, *age*, Süleymaniye Ktp, Es’ad Efendi, nr. 3543/6, vr. 50^b-51^a; Yazma Bağışlar, nr. 2950, vr. 74^a; Münib, *age*, s. 142-143.

¹⁰⁴ el-Kasas, 28/88.

sâlik, ihtiyaç duyduğunda zikir esnâsında nefesini bırakması gerekirse, tek sayılarda bırakır ve lisânen “*Allahümme ente maksûdî ve rızâke matlûbî*” der.¹⁰⁵

Sâlik, yukarıdaki şekilde başlangıçta hedeflenen mânâyı tahsil edemezse ve bu iş kendisine ağır gelirse ne yapmalıdır? Sâlik, bu durumda basit bir nûr tahayyül eder ve bu nûrun bütün mevcûdâtı kuşattığını düşünür. Bu basit nûr kalb-i hakîkîsinin karşısına koyar ve sûret gidip basîret kuvvetleninceye kadar bütün gücüyle kalbe yönelir. Sâlik, nûr-i basit hayâlinde gidip mânâsıyla berâber lafza-i Celâl’in tahayyülüne kuvvet hâsıl oluncaya kadar kastedilen mânâyı devam eder ve nihâyet kastedilen mânâ nûr-i basîtin mahv ve zevâli üzerine hâsıl olur.¹⁰⁶

Sâlikin, zikir esnasında karşılaşılabileceği bir diğer mesele de, tefrika, vesvese ve kabz hâli gibi durumlardır. Mürid bu gibi durumlarda imkân varsa gusl abdesti alır yoksa sadece abdest alır ve hâcet namazı kılar. Ardından istiğfâr ve duâ eder.¹⁰⁷ Bunlardan sonra tekrar zikre yönelir. Fakat bu şekilde de havâtır geçmezse “*yâ fa’âl*” diyerek tezekkür eder. Bazıları, sâlikin durumuna ve havâtırın mâhiyetine göre “*yâ bâdî*”, “*yâ latîf*”, “*yâ fettâl*”, “*yâ kavîyy*”, “*yâ kadîr*” gibi isimlerin de zikir için verilebileceğini söylemişlerdir.¹⁰⁸ Ancak, kalbe gelen havâtır ticâret, alış-veriş vb. bir husus ise ve yerine getirmeksizin kalpten atılması mümkün değilse, o iş yerine getirilerek kalpten atılır. Mâsivâyı kalpten ve zihinden çıkararak ism-i şerifin tahayyül ve mülâhazası kolay bir şey değildir. Çünkü buna ulaşmak, nefis ve nefsin isteklerinden tamamen vazgeçmeye ve bütün işlerde ona mücâhede ve riyâzatla muhâlefet etmeye bağlıdır. Bununla birlikte sâlik, bütün vaktini ve gücünü bu işe hasretmelidir. Ayrıca hiçbir vaktini zâyî etmemelidir. Çünkü vakit keskin bir kılıç gibidir ve geçen vaktin bir daha

¹⁰⁵ Hâdimî, *age*, Süleymaniye Ktp, Es’ad Efendi, nr. 3543/6, vr. 51a; Yazma Bağışlar, nr. 2950, vr. 76^{ab}; Münib, *age*, s. 144-145.

¹⁰⁶ Hâdimî, *age*, Süleymaniye Ktp, Es’ad Efendi, nr. 3543/6, vr. 48^b-49^a; Yazma Bağışlar, nr. 2950, vr. 73^b; Münib, *age*, s. 73-74.

¹⁰⁷ Hâcet namazı, istiğfâr ve duânın ne şekilde yapılacağı hakkında bk. Münib, *age*, s. 77.

¹⁰⁸ *ae*, s. 78-79.

geri gelmesi mümkün değildir.¹⁰⁹ Bu nedenle sâlik için “*vuslat*”, “*lâ maksûde illallâb*”ı kavradıktan sonra gerçekleşebilir.

Her hâl ve işte azîmeti tercih etmenin Nakşbendîliğin şartlarından biri olduğu yukarıda kaydedilmişti. Buna göre, Allah’a vuslat konusunda azîmet kabul edilen şeylerden biri, sâlikin mücâhede ve riyâzât ile dünya sevgisini terk etmesi ve tamamen hatırdan çıkarmasıdır. Çünkü bu sevgi seyr u sülûke mânidir ve dünya sevgisi kalpte olduğu müddetçe Allah’a vuslat mümkün değildir. Kalbinde dünya sevgisi bulunan bir sâlikin yapmış olduğu iyi ameller de Allah katında hüsn-i kabûl görmez. Hâdimî bu noktada, dünya sevgisinin zararları üzerinde durur.¹¹⁰

Allah’a vuslat konusunda azîmet kabul edilen şeylerden ikincisi, uzlet tercih etmektir. Bu konuda “*Kanaat râbat, uzlet ibâdetdir*”¹¹¹ hadisinin muktezâsıyla amel edilir. Ayrıca Cuma namazı ve cemaatle namaz hariç mümkün olduğu kadar insanlarla ihtilattan kaçınılır. Sâlik uzlette iken, farzları, vâcipleri, müekked sünnetleri ve revâtib sünnetleri yerine getirdikten sonra, şeyhinin vermiş olduğu zikir ve murâkabeyi yerine getirir. Bu şekilde zikir melekesi sâlikin kalbinde hâsıl olduktan sonra, diğer bütün amel ve tâatı yerine getirebilir. Uzlette iken sâlikin kalbine herhangi bir futûr gelirse, vaktini boşa geçirmeden namaz kılarak, Kur’an tilâvet ederek veya sesli zikir yaparak değerlendirir ve bu şekilde kalbinden futûru uzaklaştırmaya çalışır.¹¹² Yine de başarılı olamazsa Nakşbendîliğin evrâd-ı mahsûsasından olan ve sâlikler arasında “*batm-ı hâcegân*” denilen *virî-i şerîfi* okur. Kemâl-i hulûs ile buna devam edildiğinde hâcegân-ı tarikat ve pîrân-ı hakikat olan zevâtın rûhâniyyet-i kudsiyye ve mânevî feyzlerinin bereketiyle sâlikin kalbine ârız olan futûr ve

¹⁰⁹ Hâdimî, *age*, Süleymaniye Ktp, Es’ad Efendi, nr. 3543/6, vr. 49b; Yazma Bağışlar, nr. 2950, vr. 74a; Münib, *age*, s. 79-81.

¹¹⁰ Hâdimî, *age*, Süleymaniye Ktp, Es’ad Efendi, nr. 3543/6, vr. 49b; Yazma Bağışlar, nr. 2950, vr. 73b-74a; Münib, *age*, s. 84-85.

¹¹¹ Benzer hadisler için bk. Buhârî, Rikâk 34; İbn Mâce, Fiten 13.

¹¹² Münib, *age*, s. 79-92.

gaflet derhal zâil olur ve kalpte tasfiye gerçekleşmiş olur. Sâlik bundan sonra zikrine yeni baştan başlayarak devam eder.¹¹³

Zikre devam eden sâlikin kalbi, işleyen demirin ışıldaması gibi parlar. “Bilesiniz ki, kalpler ancak Allah’ı anmakla huzur bulur.”¹¹⁴ ve “..Unuttuğun takdirde Allah’ı an”¹¹⁵ âyetlerinin de ifâde ettiği gibi, kalbin cilası da zikrullahtır. Sâlik, uyanık iken, birisiyle konuşurken, işiyle meşgul olurken, alış-veriş yaparken ve hatta her türlü ihtiyacını giderirken, yalnız kaldığında, uykuda iken murâkabe ve mülâhazasını devam ettirir. Bütün bunları yaparken başka sorumlulukları varsa onları da yerine getirmelidir. Meselâ sâlik, ticaretle meşgul veya evlâd ü ıyâl sâhibi ise ruhsatla amel etmeli ve işini aksatmamalıdır.¹¹⁶

Nakşbendilikte sâlik, sabah namazını cemaatle kıldıktan sonra yerinden kalkmadan “Yâsîn” suresini tilâvet eder. Ardından işrak vaktine kadar günlük zikir veya murâkabeyle meşgul olur. Daha sonra “Kâfirân” ve “İblâs” sureleriyle iki rekat işrak namazı kılar. Sonra işrak namazı gibi, iki rekat istihâre namazı kılar. Nakşilerce okunan duâyı okur ve maîşeti için yaptığı işine gider. İşini ism-i Celâli mülâhaza ederek yapar. Bunun delili şu âyettir: “Onlar, ne ticaret ne de alış-verişin Allah’ı anmaktan, namaz kılmaktan ve zekât vermekten alıkoymadığı

¹¹³ Hatm-ı hâce, Nakşbendilikte toplu olarak icrâ edilen bir zikir ve duâ biçimidir. Umûmiyetle Pazartesi ve Cuma geceleri tertip edilir. Hatm-ı hâcegân şu şekilde yapılır: Mecliste bulunanlar önce ellerini kaldırır ve “Allahümme yâ fâtiha’l-ebvâb ve yâ müsebbibe’l-esbâb ve yâ mukallibe’l-kulûbi ve’l-ebâr ve yâ delile’l-mütehayyirîn ve yâ gayâse’l-müsteğisîn, eğsni. Tevekkeltü aleyk yâ Rab ve fennaztü emrî ileyk, yâ fettâh yâ vehbâb yâ bâsît ve sallallâhü alâ hayr-i halkı Muhammedin ve âlibi ve sabbihi ecmain” diyerek duâ ettikten; yedi defa besmele ile birlikte Fâtiha sûresini okuduktan ve Hz. Peygamber için de yüz kerre salâvât-ı şerife getirdikten sonra, yetmiş dokuz kerre besmele ile birlikte “İnşirâh” sûresini okurlar. Arkasından toplam 1001 adet “İhlâs” suresi okunur. Bundan sonra tekrar başa dönerek, yedi kerre Fâtiha-i şerife okunur, yüz kerre de salâvât-ı şerife getirilir ve ellerini kaldırıp Allah’dan ne muradı varsa talep ederler ve bu şekilde hatm-i hâcegân tamamlanmış olur. Nakşbendilikte hatm-i hâcegândan sonra tatlı bir şey yemek âdettendir. bk. Hâdimî, *age*, Süleymaniye Ktp, Es’ad Efendi, nr. 3543/6, vr. 49^b; Yazma Bağışlar, nr. 2950, vr. 74^b; Münib, *age*, s. 93; Nurullah Bahâî, *Risâle-i Bahâîyye*, İstanbul 1328, s. 91; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 477; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 332.

¹¹⁴ er-Ra’d, 13/28.

¹¹⁵ el-Kehf, 19/24.

¹¹⁶ Hâdimî, *age*, Süleymaniye Ktp, Es’ad Efendi, nr. 3543/6, vr. 49^b; Yazma Bağışlar, nr. 2950, vr. 72^b; Münib, *age*, s. 96-97.

insanlardır.”¹¹⁷ Sâlik bu mülâhaza ile bir müddet çalıştıktan sonra, halvethânesine dönerek abdest aldıktan ve biraz virdi ile meşgul olduktan sonra, istediği kadar -iki ile on iki rekât arasında- duhâ namazı kılar. Salik duhâ namazını günün ilk dörtte birlik kısmında ifâ ederse daha güzel olur. Sonra yemeğini ailesiyle veya arkadaşlarıyla birlikte yer. Çünkü yemeğe ne kadar el uzanırsa o kadar bereket olur. En faziletli yemek, kendisine uzanan ellerin çok olduğu yemektir. Ayrıca, ihvan ile yenen yemeğe suâl yoktur. Bu nedenle sâlik, mümkün olduğu kadar tek başına yemek yememelidir. Sâlik, yediği yemeğin helâl, temiz ve en çok üç çeşit olmasına dikkat etmelidir. Yemeği, ibâdet ve tâate güç bulacak kadar yemeli ve tamamen doyuncaya kadar yememelidir. Her konuda olduğu gibi, bu konuda da sünnete sıkı bir şekilde uymalıdır.¹¹⁸

Sâlik yemeğini yedikten sonra, bir sonraki gece kıyamda geçireceği vaktin yerine biraz istirahat (kaylûle) eder. Ardından kalkarak abdest alır ve mescide giderek namaz vaktini bekler. Zevâlden sonra dört rekât özel bir namaz kılar. Ardından öğle namazını sünnetleriyle birlikte eda eder. Namazdan sonra yapması gereken işleri varsa, ikinci vaktine kadar onları yerine getirir, yoksa virdi ile meşgul olur. İkinci vakti yaklaştığında mescide gider. Namazını cemâatle eda ettikten sonra, “*Sabah akşam Rabbinin ismini yâd et.*”¹¹⁹ âyetinin gereği olarak, ikinci ile akşam arasındaki vakti değerlendirir. Çünkü bu vakit dilimi, sufîyenin büyük önem verdiği hususlardan biridir.¹²⁰

Sâlik, ikinci ile akşam arasında olduğu gibi, akşam ile yatsı arasında da, imkân nisbetinde boş geçirmeden değerlendirir. Akşam namazını edâ ettikten sonra, altı rekât evvâbîn namazı kılar. İlk iki rekatte “*Kâfirân*” ve “*İblas*” sûrelerini; ikincisinde “*Talak*” ve “*Bürûc*” sûrelerini ve son iki rekatte de “*Leyl*” ve “*Kadr*” sûrelerini okur. Bu namazdan sonra murâkabe, zikir ve vird-i bâtinî ile meşgul olur. “*Hesaba çekilmeden önce kendinizi besaba çekiniz*”¹²¹ hadisinin gereği olarak

¹¹⁷ en-Nûr, 24/37.

¹¹⁸ Hâdimî, *age*, Süleymaniye Ktp, Es’ad Efendi, nr. 3543/6, vr. 50^a; Yazma Bağışlar, nr. 2950, vr. 74^a; Münib, *age*, s. 99-101.

¹¹⁹ ed-Dehr, 76/25.

¹²⁰ Hâdimî, *age*, Süleymaniye Ktp, Es’ad Efendi, nr. 3543/6, vr. 50^a; Yazma Bağışlar, nr. 2950, vr. 74^b; Münib, *age*, s. 104-105.

¹²¹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, IV, 270.

muhâsebe yapar. Yatsı namazı vakti girdiğinde sünnetleriyle birlikte yatsı namazını edâ ettikten sonra, evine veya konakladığı yere gelir ve dört rekat daha namaz kılar. Sonra, “*Mülk*” suresini tilâvet eder ve ardından biraz daha virdiyle meşgul olur veya yatağına yatar. Yatağında “*Kâfirûn*” sûresi ile “*Hadîd*” suresinin başından birkaç âyet ve “*Haşr*” suresinin son üç âyetini okur ve ellerini yüzüne ve bütün bedenine sürer. Ardından üç defa “*Estağfirullah el-Azîm ellezî lâ ilâhe illâ hüve'l-Hayyü'l-Kayyümü ve etübü ileyh*” der. Teheccüde kalkmak niyetiyle yüzünü kibleye dönerek, sağ tarafına ve başını da sağ elinin avuç içine koyarak “*Bismike rabbî vada'tü cenbî ve bismike erfa'ubû, Allâhümme eykuznî fî ehabbi's-sâati ileyke ve'sta'milnî bi ehabbi'l-a'mâli ledeyke elletî tükarribüni ileyke zülâ ve yub'üdünî min subtike.*”¹²² duasını okur ve bâtinî zikir mülâhazasıyla uyur.¹²³

Uykudan uyandığı zaman ikinci bir uykuya dalmadan hemen yatağından kalkar ve “*el-Hamdülillâhi ellezî ehyânâ ba'de mâ emâtenâ ve radde ileynâ ervâhanâ ve ileyhi'n-nüşûr*”¹²⁴ duâsını okur. İhtiyacını gördükten sonra dişlerini temizler ve abdest alarak teheccüd namazı kılar. Teheccüd uykudan sonra kılınan namazdır. Bir görüşe göre de, iki uyku arasında kılınan bir namazdır. Bu nedenle teheccüden sonra hafif bir uyku da müstehab görülmüştür. Teheccüd kılacak sâlikin herhangi bir tembellik göstermeden acele ederek hareket etmesi gerekir. Hâdimî, konuyla ilgili âyet ve hadisleri naklettikten sonra, gecenin evvelinin âbidler; ortasının havf ve recâ ehlî; seher vaktinin de tevbe ve nedâmet ehlinin istiğfarı ve fecrin doğduğu vaktin de gâfiller için olduğunu söyler.¹²⁵ Sâlik seher vaktine kadar muhâsebe, zikir, evrâd ve Kur'an tilâvetiyle meşgul olur. Ancak uyku hâli gâlib gelirse biraz uyur. Subh-ı sâdıktan sonra tekrar uyanır ve abdestini alarak iki rek'at namaz kılar. Bu namazın her bir rek'atında Fâtiha'dan sonra üçer defâ İhlâs sûresini okur. Namazdan sonra, yüz defa “*Yâ Razzâku,*

¹²² Türkçe anlamı şu şekildedir: “*Rabbim! Senin adınla başımı yastığa koydum ve yine Senin adınla kaldıracacağım. Allahım! Beni Senin en sevdiğin vakitte uyandır ve beni Sana yaklaştıracak ve Senin gazabını benden uzaklaştıracak en güzel amelleri işlememi bana nasib eyle.*”

¹²³ Hâdimî, *age*, Süleymaniye Ktp, Es'ad Efendi, nr. 3543/6, vr. 50^a; Yazma Bağışlar, nr. 2950, vr. 75^a; Münib, *age*, s. 106-110.

¹²⁴ Türkçe anlamı şu şekildedir: “*Bizî öldükten sonra dirilten ve ruhlarımızı bize döndüren (uykumuzdan uyandıran) Allah'a hamdolsun. Dönüş ancak Ona'dır.*”

¹²⁵ Hâdimî, *age*, Süleymaniye Ktp, Es'ad Efendi, nr. 3543/6, vr. 50^a; Yazma Bağışlar, nr. 2950, vr. 75^a; Münib, *age*, s. 111-114.

ürzükni el-bekae ba'de'l-fendâ’ diyerek tezekkür ve niyâzda bulunur. Sabah namazının sünnetini evinde kılar, biraz istiğfâr ile meşgul olduktan sonra, farzını edâ etmek üzere mescide gider. Namazını edâ ettikten sonra husûsî vazifesiyle meşgul olur.¹²⁶

Sonuç

Hâdimî’ye göre Nakşbedîliğin şartları, Sahîh i’tikâd, sâdık tevbe, sünnet-i seniyyeye tam bağlılık, azîmetle amel etmeye dikkat etmek, münker ve bid’atlerden kaçınmaya ihtimam göstermek, hevâ ve mezmûm sıfatlardan uzaklaşmaya gayret etmek, kötü alışkanlıklardan sakınmak, nefsi tezkiye etmek ve güzel ahlâk sahibi olmaktır. Nakşbedîliğin özü ise ubûdiyete devam etmektir. Ubûdiyetin gerçekleşmesi için sâlik, rağbet ve muhabbetini yalnız Allah’a hasretmek; her türlü yardımı yalnız Allah’dan istemek; Allah’ın zikrinden yüz çevirenlerden yüz çevirmek; nefsanî dâvâlardan ve dünya ehlinde uzak durmak; nefsi emmârenin emrettiği şeylerden kaçınmak ve şeytanın verdiği vesveselerden uzaklaşmak gibi bâzı hususlara dikkat etmek durumundadır. Ayrıca o, ubûdiyette, istikâmet ve istidâmet üzere bulunmalıdır.

Hâdimî, her konuda olduğu gibi, söylediklerini ya bir âyete ya da bir hadise dayandırmakta ve Nakşbedîlikte sâlikin istidât ve kâbiliyetine göre iki yolla terbiye edilebileceğini ifâde etmektedir. Bu yollardan ilki olan “*Allah*” zikrinin cezbe ehli için; “*lâ ilâhe illallâh*” zikrinin ise cezbe ehli olmayanlar için olduğunu gerekçeleriyle birlikte açıklamaktadır. Ayrıca sâlikin zikir ve murâkabe esnasında kendisine ârız olabilecek vesvese, tefrika, havâtır gibi hususlar ile bunların çözüm yollarını da göstermektedir. Ayrıca o, Allah’a vuslat konusunda sâlikin mutlaka dünya sevgisini kalbinden çıkarmasının lüzûmunu ve manevî eğitimde terakkî için uzlet tercih etmesi gerektiğini ve hedefe ulaşmada bunların “*olmazsa olmaz*” şartlar olduğunu vurgulamaktadır.

Hâdimî’nin, -mânevî eğitimin bâzı safhaları hâric tutulursa- sosyal hayatı tamamen terketmeyen; çevresindeki insanlarla uyum içerisinde olan; mahlûkata hoş görüyle bakan, kendi kusurlarıyla meşgul olmaktan başkalarının günahları

¹²⁶ Hâdimî, *age*, Süleymaniye Ktp, Es’ad Efendi, nr. 3543/6, vr. 50a; Yazma Bağışlar, nr. 2950, vr. 74a-75b; Münib, *age*, s. 128-129.

veya hatalarıyla uğraşmaya fırsat bulamayan; dünyaya değer vermeyen ama maîşetini kazanmak için de çalışan; fakirleri düşünen; ibâdet hayâtında çok titiz davranan; günün her ânını en iyi şekilde değerlendirmeye çalışan ve bu nedenle her ân “*Allah ile berâber olma bâlini*” yaşamaya gayret gösteren model bir insanın yetişmesi için, mânevî eğitimde uygulanacak programda nelere dikkat edileceğinin ipuçlarını verdiğini görüyoruz. Bu nedenle eserin, Nakşbendîliğe bağlı sâlikler için tarikatın inceliklerini ana hatlarıyla ele alan bir rehber niteliğinde olduğunu ve konuya derli toplu bir bakış açısı getirdiğini düşünüyoruz. Nitekim, esere gösterilen müsbet veya menfi tepkiler de bu hususu doğrular mâhiyettedir.

BİBLİYOGRAFYA

- AKDAĞ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisâdî ve İctimâî Taribi*, I-II, İstanbul 1974.
- ÂKİFZÂDE, Abdurrahim Amasyalı, *Kütübü'l-mecmû' fi'l-meşhûdi ve'l-mesmû'*, (çev. Hikmet Özdemir), İstanbul 1998.
- AKPINAR, Cemil, “Hanif İbrahim Efendi”, *DİA*, XVI, 39-42.
- BAHÂÎ, Nurullah, *Risâle-i Bahâîyye*, İstanbul 1328.
- BAĞDATLI İSMÂİL PAŞA, *Hedîyyetü'l-ârifîn Esmâü'l-müellifîn ve Âsârü'l-musannifîn*, II, Ankara 1951.
- BROCKELMANN, Carl, *Geschichte der arabischen litterature (GAL): Supplement*, E. J. Brill, Leiden 1938. (XVIII, 1043 s.)
- BURSALI, M. Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul 1333, I-III.
- CEBECİOĞLU, Ethem, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Ankara 1997.
- ÇEŞMİZÂDE, Mustafa Reşid, *Tarîh* (haz. Bekir Kütükoğlu), İstanbul 1993.
- MÜNİB, Mehmed, *Tuhfetü'l-mülûk fi irşâdi eblî's-sülûk*, İstanbul 1268.
- EBÛLULÂ, Mardin, *Huzûr Dersleri*, (haz. İsmet Sungurbey) İstanbul 1966.
- FATİN Davud, *Hâtimetü'l-eş'âr*, İstanbul 1271.
- FIRAT, Yavuz, *Ebû Saîd el-Hâdimî ve Risâletü tertîlî'l-Kur'an*, MÜSBE, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1991.
- GÖKTAŞ, Salih, *Ebû Saîd el-Hâdimî (ks) ve Hâdim*, Konya 1985.
- GÜLER, Zekeriya, “Bir Osmanlı Âlimi Olan Hâdimî Üzerine Düşünceler”, *İlim ve Sanat*, sy. 42, İstanbul 1996.
- GÜNDÜZ, İrfan, *Osmanlılarda Devlet/Tekke Münâsebetleri*, İstanbul 1989.
- HÂDİMÎ, *er-Risâletü'n-Nakşbendiyye*, Süleymaniye Ktp, Es'ad Efendi, nr. 3543.

- , *İcâzetnâme*, Süleymaniye Ktp, Reşid Efendi, nr. 1017.
- , *Mecmûatü'r-Resâil*, İstanbul 1302.
- , *Risâle fi' ba'zî'l-ensâfi'l-hamîde*, Süleymaniye Ktp, Reşid Efendi, nr. 1017.
- , *Risâle fi'l-münâzara ma'a'n-nefs*, Süleymaniye Ktp, Denizli, nr. 389.
- KÖSE, Saffet, “Ebû Saîd el-Hâdimî ve Namazda Huşu‘ Risâlesi”, *Yeni Hizmet*, sy. 5, İstanbul 1996.
- DERVİŞZÂDE, Mehmed Zeynelâbidîn, *Şerhu Risâleti'n-Nakşebendiyye*, Süleymaniye Ktp, H. Hüsnü Paşa, nr. 738.
- MÜSTAKİMZÂDE, Sadeddin Süleyman, *Tuhfe-i Hattâtîn*, nşr. İbnülemin Mahmud Kemal, İstanbul 1928.
- ÖNDER, Mehmet, *Büyük Âlim Hz. Hâdimî*, Ankara 1969.
- ULUDAĞ, Süleyman, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1991.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, Ankara 1984.
- VASSÂF, Hüseyin, *Sefîne-i evliyâ-yı ebrâr fi' şerh-i Esmâr-ı esrâr*, I-V, Süleymaniye Ktp, Yazma Bağışlar, nr. 2305-2309.
- YAYLA, Mustafa, “Hâdimî, Ebû Saîd”, *DİA*, XV, 24.